

Мирослав Лазих, Митра Церовић

ПРОШЛОСТ У КАЊОНУ ТАРЕ

У кањону реке Таре, једној од последњих оаза нетакнуте природе у југоисточној Европи, постоје бројни и драгоцени споменици из прошлости. Заиста неочекивано, показало се да у том јединственом пределу, где суре литице парају небо, раздиру облаке и дуго спутавају сунце да обасја замагљену површину реке, одавно стоје скоро заборављена сведочанства о његовим најстаријим житељима настала у дугом раздобљу, од средњег палеолита (старијег каменог доба) до касног средњег века. Најзначајније археолошке споменике у кањону Таре налазимо у Бистрици, Горњој Добриловини, Довољи, у Ђурђевића Тари, Левер Тари и у Тепцима - управо на местима где река допушта да јој се приђе, а стеновите литице и урвине узмичу пред шумовитим косама пространим пашњацима.¹

Бистрица

Пратећи ток Таре од Мојковца ка њеном ушћу, прва сведочанства о ранијим житељима кањона срећу се у Бистрици, где су на левој обали реке, поред пута Мојковац-Жабљак, видљиви остаци неколико пећина које су већ уништене или знатно оштећене. У обрушеним слојевима тих пећина могу се уочити трагови огњишта која су горела пре

¹ Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду објавио је 1985. године детаљно рекогносцирање кањона Таре од Бистрице до Шћепан поља. Том приликом регистровано је више десетина археолошких налазишта. Документација о тим истраживањима налази се у Центру за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду и у Републичком заводу за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу.

више хиљада година, када су кањон посећивали праисторијски ловци или сточари у потрази за богатјим ловиштима или бољом испашом за своју стоку.

Ипак, најстарија сведочанства о древним житељима кањона Таре потичу из Горње Добриловине. Ту је, у пећини Шалинтрача, чији тамни отвор зјапи из стеновитог масива окренутог Тари, нађена алатка израђена од камена, стара више десетина хиљада година, која је највероватније припадала палеолитским ловцима. У горњим слојевима ове пећине откривена је грубо израђена грнчарија која сведочи да су током бронзаног и гвозденог доба, у II и I мијенијуму старе ере, Шалинтрачу насељавали сточари. Недалеко од Шалинтраче, у суседном масиву, налази се Ђурова пећина или "Школа" тако мештани називају пространу поткапину у којој је, такође, откривена грнчарија из бронзаног и гвозденог доба. У Ђуровој пећини, међутим, постоје и рушевине камених зграда у којима је средином XIX столећа радила прва манастирска школа у Добриловини.

Неколико стотина метара североисточно од Шалинтраче и Ђурове пећине, на пространој речној тераси, недалеко од леве обале Таре, налази се најзначајнији и најбоље очувани споменик у кањону. То је манастирска црква у Горњој Добриловини посвећена Св. Ђорђу. Заклоњена густом и скровитом вегетацијом, међу стрмим врлетима, она опстаје скор четири столећа. изграђена је 1609. године, залагањем игумана Јована и локалног властелина Радича Милошевића, на темељима старије цркве која се помиње 1593. и 1602. године. Као једини православни храм у широј околини, дуго је била важно верско и духовно стециште за житеље Потарја и Затарја.

Црква Св. Ђорђа у Горњој Добриловини спада у мање једнобродне храмове крстообразне основе, са полукружном апсидом и виском куполом која почива на кружном тамбуру. На прочељу ове цркве налази се припрата на коју се наслања звоник од дрвета. Црква је зидана од камена и покривена је клисом, а унутрашњост је осликана фрескама 1613. године. У непосредној близини видљиве су рушевине манастирских конака и помоћних зграда.

Манастир у Горњој Добриловини био је, до прве турске пљачке, права ризница у којој су чуване бројне драгоцености и вредне књиге. Због скровитог положаја, ту је 1673. године пребачена ризница из манастира у Мајсторовини. Ипак, 1799. године Турци су опустошили манастир и растерали калуђере, а манастирско благо, раније скривено у некој пећини, никада није враћено. Манастир је обновљен 1833. године, али је убрзо опет опустео. Поново је прорадио 1866. године, када је основана и манастирска школа. Последњи пут, опљачкан је 1877.

године. Црква је обновљена 1905. године, а коначна реконструкција обављена је после разорног земљотреса који је 1979. године задесио Црну Гору.²

Довоља

У селу Довоља, на јужном рубу усталасане заравни која се високо уздиже над десном обалом Таре, самују зарасле рушевине манастирске цркве Успења Богородице. Манастир у Довољи помиње се први пут 1513. године. Међутим, познато је да се на том месту налазила старија црква, што потврђују и археолошка истраживања која су у току. Манастир у Довоји, због свог скривеног положаја дуго је био поштеђен турских пустошења и због тога су ту вековима гомилане драгоцености из других цркава.

Црква Успења Богородице у Довољи је мала једнобродна грађевина наглашено издужене основе, са полукружном апсидом, високом куполом и припратом. Зидана је од притесаног камена и сиге. У непосредној близини цркве видљиве су рушевине манастирских конака. У обрушеној и зараслој гомили камена из које се данас уздиже само аспидални део цркве, као да је осликана бурна историја овог манастира. Он је од настанка био значајно духовно и културно средиште. Често је помињан у XVI и XVII столећу, када су у његово окриље из других манастира пристизале многе драгоцености, па и мошти Св. Арсенија I Пећког. Међутим, 1804. године Турци су опљачкали манастир, а његова ризница је нестала. Обновљен је после десет година, али поново страда 1852. године и нарочито 1857. године, када је спаљен по наређењу књаза Данила, пошто су га турци оскрнавили.

После нешто више од десетак година уследио је нови покушај да се црква и манастир обнове, али Турци су га поново опљачкали 1875. године. Црква и манастир коначно су опустели 1886. године. Данас се у Довољи обављају археолошка истраживања у намери да се црква поново обнови и преда локалном становништву.³

Ђурђевића Тара

У Ђурђевића Тари, близу места на коме река као да посустаје после дивљих букова на Трешњици, а врхови околних литица се шире изнад пространих пашњака и шума, налази се трећи манастир у кањо-

² Пејовић Т., *Манастири на њлу Црне Горе*, Цетиње 1995, 210-212.

³ Ibid, 218-200.

ну Таре са црквом која је посвећена Св. Арханђелу Михаилу.⁴ Изграђен је у шуми, на скровитој стрмини, крај десне обале реке, тако да су његов мир дуго реметили само чекетала оближње воденице, удаљени хук речних брзака и жубор омањег потока који стрмоглавом пречицом стреми Тари.

Црква Св. Арханђела Михаила у Ђурђевића Тари настала је крајем XV или почетком XVI столећа као мања једнобродна грађевина издужене основе са полукружном апсидом и куполом.⁵ Археолошка истраживања опустелих рушевина цркве показала су да је она зидана од притесаног камена, да је имала под од камених плоча и постојаног малтера и да је била покривена клисом.⁶ По начину градње и изгледу црква Св. Арханђела Михаила у Ђурђевића Тари веома подсећа на цркву Успења Богородице у Довољи, па се може претпоставити да су оба храма градили исти мајстори. Поред цркве у Ђурђевића Тари виде се остаци манастирске трпезарије и рушевине неке помоћне зграде, а на околним падинама налази се ниско очувани остаци разорених темеља неколико грађевина које су највероватније биле у манастирском поседу. Манастир са црквом Св. Арханђела Михаила први пут се помиње 1591. године, када је црква обновљена и украшена фрескама. Према историјским изворима, од 1591. до 1711. године у овом манастиру преписане су бројне књиге, што сведочи да је у то доба он био важно верско и духовно средиште.⁷ Почетком XIX столећа манастир је напуштен, тако да га је А. Гилфердинг, руски конзул у Босни који

⁴ Бошковић Ђ., *Архитекџонски сјоменици на Тари и ѿод Осојовом*, Гласник Српског научног друштва, књ XII, Скопје 1933, 154, сл. 8.

⁵ Дероко А., *Монуменџална и декоративна архитекџура у сџарој Србији*, Сарајево 1985, 249, сл. 147, 154, 155, 157, 161, 165, 169; Шупут М. *Српска архитекџура у доба ѿурске власџи*, Београд 1984, 59, 68, 99 и даље, сл. 16; иста, *Милешева и српска црквена архитекџура друје ѿ половине XVI века*. Научни скупови САНУ, књига XXXVIII, Одељење историјских наука, књига 6, Београд 1987, 231 и даље; иста, *Сјоменици српској црквеној ѿрадиџельсџтва XVI-XVII века*, Београд 1991, 25, 34, 45, 61, 70, 75, 95, 155, 156, 193, 201, 230, сл. 1-6.

⁶ Лазић М., Церовић М.; *Црква Св. Арханђела Михаила у кањону Таре, Vestigato vetustatis* Александрине Цермановић-Кузмановић; *Зборник радова ѿосвећен ѿпроф. др Александрини Цермановић-Кузмановић*, Центар за археолошка истраживања, Књига 20, Београд 2001 (у штампи).

⁷ Стојановић Љ. *Сџари српски зајиси и најџииси*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књига I, Београд 1902, 259, 242; исти, *Сџари српски зајиси и најџииси*, Зборник за историју, језик књижевност српског народа, књига II, Београд 1903, 25, 298.

је 1857. и 1858. године посетио већину православних храмова у Потарју, описао као опустело и запуштено место изложено зубу времена.⁸ Убрзо после тога, црква Св. Арханђела Михаила је обновљена, тако што су оронеле фреске из 1591. године замењене грубо нанетим бело окреченим малтером.

Разарање манастира није могуће поуздано датовати археолошким налазима, па преостаје претпоставка да је црква страдала 1875. године у турској одмазди због порушене џамије у засеоку Влашковац у Ђурђевића Тари. Поред цркве и у њеној унутрашњости нађени су делови два богато декорисана мермерна свећњака, делови оплате за литијски крст од сребра, различите браве, велики гвоздени кључ, апликације од бронзе, гвоздени клинови и рецентна грнчарија. Распоред и степен оштећења појединих налаза указују да је црква током последњег разарања опљачкана и спаљена, а њен инвентар демолиран.⁹

Левер Тара

Недалеко од манастира Св. Арханђела Михаила у Ђурђевића Тари кривуда давно запуштени и данас једва препознатљив каравански пут Пљевља-Никшић, који неколико километара низводније уз Левер Тару прелази реку и стрмим планинским стазама и тешким успонима ка Пирлитуру и жабљачкој висоравни. Показало се да је Левер Тара, због лаког приступа реци и плитког газа, одувек привлачила пажњу путника и житеља кањона. Прво насеље основано је још током бронзаног доба, у II миленијуму старе ере, на врху узвишења које доминира десном обалом реке. Судаћи по археолошким остацима и грнчарији која се ту може наћи, била је то каменим сухозидом утврђена градина која је повремено коришћена и током гвозденог доба.

Значајна археолошка сведочанства о житељима Левер Таре у праисторији пружају и гробне хумке (тумули) које се налазе крај десне обале реке, на пространој ливади коју мештани називају Лука.¹⁰ Истражене су две праисторијске хумке настале током бронзаног доба. У већој, пречника двадесетак метара, названој Жугића гувно, нађени су остаци спалишта на коме је обављена кремација покојника који је ту сахрањен. Око спалишта и у земљи којом је хумка насута расути су

⁸ Гиљфердинг А., *Пушовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 283-284.

⁹ Лазих М., Церовић М., оп. цит.

¹⁰ Лазих М., *Топографија и историјологија праисторијских тумула у Србији и Црној Гори*, Београд 1988, 24-25.

бројни делови различитог керамичког посуђа. Нађени су, такође, ножићи од окресаног камена, као и алатке од кости и рожине. Ову хумку користили су за сахрањивање у Аутаријати, који су насељавали кањон Таре током VI и V века старе ере. Припадници тог знаменитог илирског племена сахрањивали су у Левер Тару неку угледну и богату сународницу. Њена хаљина била је окићена драгоценим фибулама и апликацијама од бронзе, а о пасу јој је висио мали гвоздени нож, који је био обавезни дио женске ношње код Аутаријата.¹¹

Током I столећа наше ере у кањону Таре пристижу Римљани који су, такође, оставили јасна сведочанства о свом боравку у том подручју. Недалеко од праисторијске градине у Левер Тари налази се део *cipusa* – римског надгробног споменика - а поред пута који је у антици повезивао Пљевља (*Municipium Saloniana*) и Никшић (*Anderba*), у основи шиљате стене коју мештани називају преслица уклесан је натпис посвећен оријенталном божанству Митри, чији су култ у II и III столећу наше ере поштовали многи широм римског царства.¹² Текст који гласи: *INVICTO AVG(ustus) AVR(elius)... RICTRIA .. [A]SPRO ET ORFFITO CO(n)S(ubilbus) P(osuit)* уклесан је по жељи римских конзула *Asprus*-а и *Orfitus*-а у поље које има облик аре (паганског жртвеника), а поред њега у стени налази се полукружна ниша у којој је накада стајала камена икона са представом Митре.¹³

Левер Тара је задржала значај и у каснијим периодима, што показују бројне средњевековне некрополе које маштани називају "грчка" или "римска" гробља. То су мање групе хришћанских гробова означене кружно, односно елипсасто поређаним камењем, или грубо обрађеним каменим блоковима. Та стара, запуштена и давно заборављена гробља смештена су најчешће на узвишењима и потпуно су обрасла густом вегетацијом, а камен који означава гробове прекривају лишави и маховина. У неким некрополама могу се наћи ретки накривљени стећци испод којих су сахрањени угледни и богати припадници локалне властеле.

¹¹ Лазих М., *Пљеваљски крај у праисторији и антици*, Бисерка I, Пљевља 1992, 18-23; Човић Б., Гласничко подручје, *Праисторија југословенских земаља IV*, Сарајево 1983, 183-190; исти., Гласничка културна група, *Праисторија југословенских земаља V*, Сарајево 1987, 413-432. Папазоглу Ф., *Средњобалканска племена у предримско доба*, Сарајево 1969, 71-100.

¹² Loma S., *Zur Frage des Munzipiums S. und seines Namens, Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Beograd 1997, 185-230.

¹³ Degrassi A. *I Fasti consolari del impero Roma*, Roma 1952; Зотовић Љ., *Митраизам на илу Југославије*, Београд 1973, 49-50.

На Луци у Левер Тари налази се један од најлепших надгробних споменика у кањону Таре. То је равна правоугаона плоча од камена на којој је, крајем XV или почетком XVI столећа, у дубоком рељефу уклесан ловац који сатри пса прогони дивљач. Ловац је приказан као снажан мушкарац одевен у дугу наборану кошуљу која се звонасто шири. Он је у стабилном раскораку и чврсто, обема рукама, држи копље уперено ка ухваћеној животињи. Три пса у трку прогоне кошту која у скоковима бежи кроз шуму означену ретким стаблима. Уметник је несумњиво располагао завидним запажањем и тананим осећањем за композицију, детаљ и покрет. Он је на овом споменику обрадио омиљену средњовековну тему са јасном намером да што реалније дочара кључну сцену у којој ловац својим копљем задаје смртоносни ударац ухваћеној животињи, док разјарени пси настављају да прогоне преосталу дивљач.¹⁴

С друге стране реке наспрам Левер Таре, високо над левом обалом, уздиже се древно утврђење Пирлитор. Купасто стеновито узвишење на коме су данас једва видљиве скоро заравњене развалине средњовековног утврђења било је настањено још у праисторији, о чему сведочи грнчарија из тог доба. Са утврђеног Пирлитора, који је штитио поменути пут Пљевља - Никшић, потиче један мач опредељен у XIV столеће који се данас чува у завичајном музеју у Пљевљима. Често обавијен легендама и замагљен заборавом, Пирлитор је одувек подстицао машту локалног живља. Њему је дато значајно место у народном предању и нашој епској поезији, а историчари претпостављају да је у старим писаним сведочанствима управо Пирлитор означен као знаменити средњовековни град Језера у који се ступало након изласка из кањона Таре.

Теџа

Низводно од Левер Таре, до Тепаца, наступа потпуно неприступачан, суров и ненастањен део кањона који одвајкада припада само зверињу. Тек се у Тепцима кањон поново шири и пружа погодности за сталан боравак. На узвишењуе Џабасанска греда у Тепцима нађена је праисторијска грнчарија, а недалеко одатле чамује стара средњовековна некропола коју мештани називају "Грчко гробље". Низводно од Тепаца, према кањону Сушице и даље, кањон брани приступ реци.

¹⁴ Лазић М.; *Надгробна плоча са њредсџавом лова у Левер Тари*, Брезнички записи I, Пљевља 1990, 24-26; Wenzel M., *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.

Само ту и тамо може се у нужди прићи обали. Тек у Шћепан пољу Тара посустаје и са Пивом завршава свој пут кроз планинска беспућа и прохујале векове.

У окриљу литица кањона Таре његови ранији житељи завештали су будућим генерацијама драгоцену сведочанства о себи и својим духовним достигнућима. Тако је у прохујалим столећима кањон постао ризница јединствених споменика и културних добара велике вредности који и данас живо приповедају о древним ловцима, мирољубивим сточарима, храбрим илирским ратницима, моћним римским легијама, средњевековним караванима, монасима, обичним људима и њиховој властели. Управо то овом пределу даје изузетну чар, јер мало је места где је природа била тако маштовита и дарезљива, а човек кадар да је својим делима допуни и још више обогати.